

ARKEOLOGISKA UNDERSÖKNINGAR I DEN UTSTÄLLDA VÄRLDEN

Gunnar Andersson & Jonas M Nordin

Fou rapport 6

STATENS HISTORISKA MUSEER

STATENS HISTORISKA MUSEUM • KUNGLIGA MYNTKABINETTET • TUMBA BRUKSMUSEUM

Arkeologiska undersökningar i den utställda världen

Rapport över arkeologisk kartering och delundersökning av "Gamla Stockholm" och "Helgeandsholmen" inom området för Allmänna konst- och industriutställningen i Stockholm 1897, Framnäs, Lejonslätten, Rosendalsvägen 3–5, Södra Djurgården, Stockholms stad.

Gunnar Andersson & Jonas M Nordin

Statens historiska museer
Box 5428, 114 84 Stockholm
www.shmm.se

© Statens historiska museer, 2010

Rapporten ingår i Statens historiska museers serie av FoU-rapporter,
redigerad av Fredrik Svanberg

Bilden på framsidan visar holmen vid Framnäs på Djurgården som undersöktes i projektet, med ett utsnitt av ett foto på holmen 1897 infällt. Modernt foto: Historiska museet, Christer Åhlin. Foto 1897, Stockholms stadsmuseum.

Innehåll

7	Inledning
7	Sammanfattning av resultat
9	Syfte och målsättningar
10	Projektorganisation
10	Metoder
11	Bakgrund
14	“Helgeandsholmen”
16	Utställningens ruiner
17	Tidigare arkeologisk forskning inom området
28	Fältarbetet på Djurgården 2008
18	Kartering
19	Undersökningens genomförande och resultat
20	Det raserade Helgendshuset
26	Den yngre entrévägen
28	Mynthuset och den södra bastionen
30	Fyndmaterialet
38	Publik kommunikation och delaktighet
38	Slutsatser
40	Referenser
43	<i>Bilaga 1</i> , Lager och anläggningslista samt stratigrafisk matris
46	<i>Bilaga 2</i> , Till Historiska museet accederade fynd

Inledning

Statens historiska museum har i augusti 2008 utfört en arkeologisk delundersökning på holmen vid Framnäs, Djurgårdsslätten, Södra Djurgården i Stockholm. Holmen är konstgjord och skapades sommaren 1896 som en rekonstruktion av Helgeandsholmen i den större modell av Gamla Stockholm som uppfördes för Allmänna Konst- och industriutställningen i Stockholm 1897. Den undersökta holmen kallas i det följande för "Helgeandsholmen". Området är inte fast fornlämnning och således inte klassad som kulturlämnning enligt Kulturmiljölagen, 2§. Området är emellertid beläget inom Nationalstadsparken. Delundersökningen skedde i samarbete med Riksantikvarieämbetet, avdelningen för arkeologiska undersökningar UV mitt, Kungliga tekniska högskolan, markägaren Kungl. Djurgårdsförvaltningen och Kungliga Myntkabinettet.

Delundersökningen syftade till att frilägga och dokumentera spår från rekonstruktionen av Gamla Stockholm som uppfördes för utställningen 1897. Vidare syftade den till att analysera hur spåren efter en temporär utställning, övergiven för över 100 år sedan, var beskaffade.

Undersökningsytan var liten och omfattade ca 60 kvadratmeter, och utgrävningen varade i 14 arbetsdagar. Arbetet var hela perioden öppet för publik, och under den andra arbetsveckan fick besökare möjlighet att pröva de arkeologiska fältmetoderna och delta i utgrävningen.

Sammanfattning av resultat

Vid delundersökningen upptogs ett större schakt med förlängningar åt söder och öster centralt på "Helgeandsholmen". I anslutning till detta grävdes också fyra mindre provgröpar upp och dessutom undersöktes även ett mindre, kompletterande schakt på holmens södra udde. Vid en föregående provundersökning under våren 2008, då två provgröpar grävdes, hade spår av anläggningar påträffats i området och de fynd som gjordes visade sig både kunna härröra från utställningsfasen och från påförda schaktmassor. Bland annat återfanns en kritpipa från 1700-talets andra hälft.

Vid den nu aktuella delundersökningen påträffades ett förhållandevis kraftigt så kallat påfört lager med rikligt med fynd från perioden ca 1650 och fram till 1900-talets början. Under detta lager framkom ett raseringslager i schaktets norra del som med all sannolikhet är spåren av raseringen efter utställningen 1897 samt längre söderut en omfattande stenkonstruktion. Denna hade tydligt markerade kanter i norr och söder och en ojämn stenpackning däremellan. Stenkonstruktionen var grävd ned genom det omgivande raseringslagret från 1897 och är med största sannolikhet identisk med en beläggning för den entré till Skansen som på en karta från början av 1899 kan ses löpa över ön (se sid 26f).

Raseringslagret i schaktets norra del tolkades på goda grunder som rasering från utställningen och detta överlgrade i sin tur spåren av två spismurar, vilka torde härröra från utställningen 1897. Kulturlagren var även på denna nivå omrörda, men inslagen av föremål från perioden ca 1650–1900 var blygsamma under det att förekomsten av byggnadsmaterial, tegel, målad puts, skiffer och slipad kalksten var mer påtaglig. Dessa byggnadsmaterial tolkades som rester efter 1897 års verksamhet.

I det kompletterande schaktet på holmens södra udde återfanns ett tjockt humöst omrört lager med rikligt med fynd från ca 1650 – ca 1900, men inga tydliga spår från utställningen.

Sammanfattningsvis kan sägas att fynden av både föremål och konstruktioner från utställningen 1897 var blygsamma. De byggnadsdelar och föremål som kunde knytas till utställningen var emellertid av överraskande karaktär. Fynden av målad puts, slipad kalksten och spismursfundament visar att paviljongbebyggelsen i "Gamla Stockholm" i vart fall i detta område varit mer gedigen än vad som tidigare varit känt.

Andra intressanta resultat är dels att överensstämmelsen mellan den verkliga topografin på platsen och den "ritning/karta" över "Helgeandsholmen" och dess byggnader som gjordes i samband med utställningen, och som har betraktats som dokumentativa, inte är speciellt god. Kartan är av allt att döma mer att betrakta som en slags skiss. De få fotografier som finns över ön från 1897 är intressanta, men mycket fåtaliga och heller ingen god dokumentation av förhållandena på platsen. Fotografierna representerar överhuvudtaget bara ett

selektivt och iscensatt urval. Det visade sig även att andra aktiviteter än utställningen 1897 avsatt tydliga spår på ön. Perioden efter att utställningen stängts och holmen användes som del av entréanläggning till Skansen innebar att stora mängder schaktmassor påfördes och att holmens form till viss del ändrades.

Syfte och målsättningar

Undersökningens huvudsakliga målsättning var att frilägga, undersöka och kartera byggnadslämningar på "Helgeandsholmen" samt att ta tillvara och analysera fynd som kunde knytas till dessa, eller åtminstone till 1897 års aktiviteter (jfr Andersson 2008). Undersökningen styrdes av fyra arkeologiska frågeställningar:

1. Finns bevarade spår av byggnader från 1897 års utställning och hur omfattande är i så fall dessa?
2. Finns bevarade föremål från 1897 på platsen och kan dessa i så fall knytas till byggnadslämningarna?
3. Vad representerar det överliggande matjordslagret? Är det påfört efter utställningens rivning, och var kom det i så fall ifrån?
4. Studera betingelser för kulturlagers formationsprocesser. I vilken mån avsätter en temporär aktivitet av det aktuella slaget kulturlager? Vilka former av mänskligt agerande och handlande krävs, vilken roll spelar antalet aktiva/närvarande, det vill säga besökare 1897, i en dylik formationsprocess?

Utöver dessa frågeställningar hade undersökningen ett publikt syfte att engagera besökarna i arkeologi, dels genom att kommunicera med arkeologer, dels genom att själva få gräva i de framtagna schakten. Kort sagt: att göra utgrävningsplatsen till en mötesplats. I samarbetet med KTH prövades metoder för mediering vilket i praktiken genomfördes som två till varandra kopplade videomedierade "fönster", ett på holmen och ett i Historiska museets entréhall. Medieringen krävde särskilda ljus- och tillgänglighetsförutsättningar vilket kom att bidra till valet av plats för undersökningsytan.

Projektorganisation

Projektet leddes av Katherine H Wahlgren. Dessutom medverkade Gunnar Andersson, Jonas Nordin och Fredrik Svanberg. Samtliga var sysselsatta på heltid med undersökningen i fält under perioden 18–31 augusti. Arbetet innebar en blandning av arkeologiskt fältarbete och publikmöte, bestående av guidning och handledning av den publika utgrävningen. Gunnar Andersson fungerade också som mätansvarig samt var huvudansvarig för den stratigrafiska dokumentationen. Jonas Nordin var rapportansvarig.

Från Historiska museet deltog även Lotta Fernstål, Li Kolker, Hanna Nydahl, Per Molin och Ida Johansson (praktikant). Från Kungl. Myntkabinettet deltog Cecilia von Heijne. Från Riksantikvarieämbetet UV deltog Johan Anund, Roger Edenmo, Helen Grenler och Ingela Harrysson under vardera en arbetsdag. Camilla Grön från samma institution deltog under fem arbetsdagar.

Under fältarbetets andra vecka var utgrävningen öppen för alla som ville delta och omkring 400 deltagare grävde mellan ca 30 minuter och 3 timmar. Vissa av deltagarna återkom flera dagar till undersökningen. Drygt 5 000 besökare klev över den temporära bron till "Helgeandsholmen".

Metoder

Undersökningen var publik. Under hela fältarbetet hade allmänheten tillträde till utgrävningsplatsen mellan klockan 12.00 och 16.30. Förmiddagarna ägnades i huvudsak åt iordningsställande och skyltning, viss fyndbearbetning och kompletterande arkeologisk undersökning. Utgrävningen gjordes för hand med spade och skärslev samt bedrevs till ungefär 50 procent under tält.

Intentionen var att tillämpa en single-context baserad, stratigrafisk metodik (jfr Larsson 2000:117ff). I det område där allmänheten grävde visade sig detta dock vara mycket svårt att genomföra konsekvent. Anledningen härtill står att finna i en kombination av diffus, otydlig lagerbild samt – naturligtvis – deltagarnas varierande förmåga att tillgodogöra sig arkeologisk undersökningsmetodik och tillämpa denna under en så pass begränsad tid som det trots allt rörde sig om, låt vara

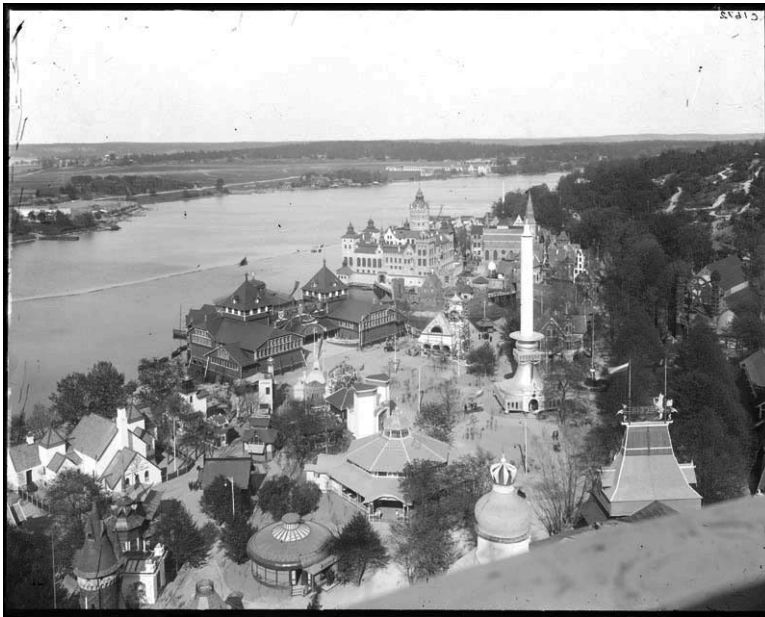

Fig. 1. Allmänna konst- och industriutställningen i Stockholm 1897. Gamla Stockholm syns i fonden. Fotot är taget från en av minareterna i Bobergs industrihall. Foto: Stockholms stadsmuseum.

att några återkom för ytterligare deltagande. Problemen var till delar naturligtvis förutsedda och strategin var att deltagarna i huvudsak anmodades att undersöka det fyndrika kulturlager som uppfattades överlagra raseringslager och eventuella lämningar från 1897.

Retrospektivt kan konstateras att strategin endast lyckades delvis. Det visade sig svårt att separera fynden från det övre, påförda och fyndrika lagret över utställningsfasen från utställningens raseringslager. Iakttagelser i fält och i efterbearbetningen visar dock att de respektive lagren delvis var omlagrade och omrörda redan före undersökningen.

Bakgrund

Allmänna konst- och industriutställningen i Stockholm 1897 (fig. 1) kom att bli en av Stockholms och Sveriges hittills största publikmässiga framgångar. Drygt 1,7 miljoner människor besökte utställnings-

området på Lejonslätten på Södra Djurgården i Stockholm (Sörenson 1999:341). Utställningen var en av de tydligaste manifestationerna av det oscariska samhällsprojektet. Som kulturellt och socialt fenomen är utställningar, som världsutställningarna i London 1851 och Paris 1889, eller Allmänna konst- och industriutställningen i Stockholm 1897, en av de främsta representationerna av genombrottet för det moderna tillståndet (Hobsbawm 1983). Utställningen i Stockholm 1897 var emellertid ingen världsutställning utan en skandinavisk angelägenhet med inbjudna utställare från Danmark, Norge och Sverige. För att få med Finland bjöds Ryssland in att delta (jfr Ekström 1994).

Stockholmsutställningen 1897 har av förklarliga skäl rönt stort intresse inom både forskning och populärvetenskap. Folkloren, minnesuppteckningarna och souvenirsamlingarna är omfattande. Enskilda paviljongers tillblivelse och historia är skildrade, såväl som särskilda mediala uttryck tillsammans med enskilda aktörers verksamhet i samband med utställningen (Ekström 1994; Sörenson 1999; Ekström m.fl. 2005; Crispinsson 2007). Här skall särskilt arkitekten Ferdinand Boberg, konstnärerna Rickard Berg och Eugène Jansson, samt film- och fotografihistorien från sommaren 1897 nämnas. Utställningen 1897 spelade en stor roll i sin samtid med introduktionen av tekniska innovationer som rörliga bilder och den moderna cykeln. Samtidigt har utställningen också kommit att leva kvar i det kollektiva minnet på grund av sin omfattning och roll som tidsspegel.

Huvuddelen av paviljongerna revs och några såldes för att uppföras på nytt på annan ort. Skånska gruvan står (renoverad efter en brand) kvar i utställningsområdets östra del och restaurangen Ulla Winbladh (f.d. Reinholds konditori), ligger kvar invid Rosendalsvägen. Jaktvillan ritad av Fredrik Lilljekvist, som även ritade "Gamla Stockholm" är belägen längs Djurgårdsvägen. Carl Westmans ölhall flyttades till Skansenberget under namnet Bragehallen och ligger nu granne med Bredablick. Maskinhallen flyttades till Kvarnsvedens bruk i Borlänge och blev en del av pappersindustrin. Administrationsbyggnaden flyttades till Tynningö i Stockholms skärgård (Nordin 2008).

På detta sätt försäkrades utställningen ett liv långt efter att grindarna stängts en sista gång, och föremålen och byggnaderna integrerades i framtida vardagsliv (jfr Briggs 1988). Föreställningen om att byggnader, i synnerhet i Stockholms skärgård, härrör från utställning-

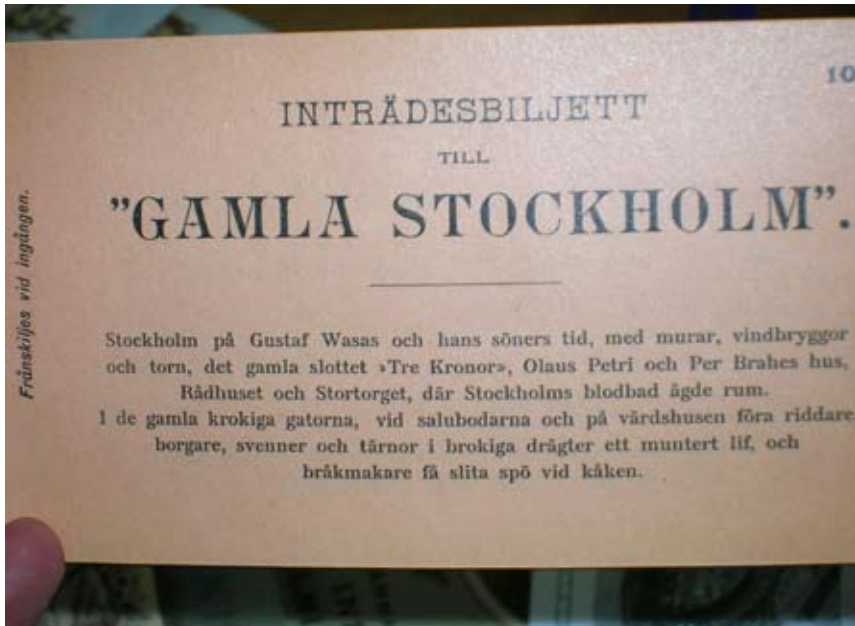

Fig. 2. Inträdesbiljett till "Gamla Stockholm". Privat ägo. Foto SHM.

en 1897 är vanliga och blivit del i en modern folklore. På samma sätt förefaller det vara med föremål som böcker, vykort och minnespjäser.

En betydande del av Stockholmsutställningen upptogs av "Gamla Stockholm" (fig. 2) som var en rekonstruktion av den medeltida staden med Stortorg, Storkyrka, Helgeandsholme, Slott och gränder. Liknande rekonstruktioner var populära vid 1800-talets slut och vid utställningar i bland annat Antwerpen, Budapest och Turin uppfördes omfattande rekonstruktioner av medeltida miljöer. I Stockholm 1897 var den medeltida miljön en betydande del av utställningens nöjesutbud. Förutom de omfattande och illusoriska replikerna av medeltida hus, miljöer och människor i renässansdräkter, innehöll modellen krogar, kafé, teatrar, butiker, filmvisning och röntgendemonstrationer.

Förebilden var en medeltida stad och befintliga medeltida hus såsom Gamla apoteket i Visby, Kockska gården i Malmö, Kungsstugan i Örebro och Mårten Skinnarens hus i Vadstena användes som modeller. Tiden som avsågs var dock det senare 1500-talet och den svenska renässansen under Vasatid. Tidsperioden var inte slumpmässigt vald. Under det sena 1800-talet användes medeltiden som en förebildlig period inom allt från konst- och arkitektur till lyrik och politik (Gran-

dien 1974; Nordin 2008:14ff). Medeltiden var perioden på modet i Europa, men den passade mindre väl för den svenska nationalismen där 1500-talet och Gustav Vasas förmenta frihetskrig ansågs vara guldåldern. I utställningen 1897 kom således dessa perioder att förenas. Arkitekten bakom "Gamla Stockholm" var slottsarkitekt Fredrik Lilljekvist som främst gjort sig känd för de hårdhanta restaureringarna av Gripsholms slott (Ljungström 1987). Han ritade även Dramaten och kungliga Tennishallen. Lilljekvist biträdades av Hans Hildebrand, Gustav Upmark och F. U. Wrangel (Hasselgren 1897:100ff; Hildebrand m fl 1897; Sörenson 1999:325ff).

"Helgeandsholmen"

Ingången till "Gamla Stockholm" gick via en bro till en rekonstruerad Helgeandsholme, som uppfördes för hand under sommaren 1896 genom pålning och påförande av schaktmassor (Hasselgren 1897:31ff). "Helgeandsholmen" uppfördes som en medeltida befästning med ringmur, porttorn och karnaper och (fig. 3 och 4). Inne på holmen mötte "Helgeandshuset" på den norra sidan med vilorum för trötta besökare och möjlighet till andakt. Genom ett fönster kunde man betrakta hospitalets gård, som fått anta skepnaden av en klostergård med blommor och planteringar. På öns södra sida låg "Mynthuset" där minnesmynt, antika mynt och andra souvenirer kunde införskaffas (Elfver 2005). Portar på holmens östra sida ledde ut till broar över till det rekonstruerade slottet "Tre Kronor", och den rekonstruerade medeltida staden. "Helgeandsholmen" fick funktionen av en liminal plats, en gränsmiljö före inträdet i en annan värld. Här introducerades besökaren till det förflutna och stannade en stund i en miljö som inte var kronologiskt fixerad, annat än till medeltiden (Nordin 2009: 233f).

Efter "Helgeandsholmen" och medeltiden träffade besökaren på ett historiskt samulsurium. Renässansens Stockholm mötte medeltiden och moderniteten. Vid sidan av alla krogar, som antingen skulle föreställa att vara medeltida som "S:ta Gertruds gille" eller utländska som "Spanska druvan", fanns utklädda människor, iscensatta slagsmål och enleveringar och allehanda kommers (Sörenson 1999:325ff). Här visades även film och teater vid Stortorget och röntgenstrålar i ett av tornen vid utgången. "Tre Kronor" nåddes via en bro över vallgraven

Fig. 3. "Helgeandsholmen" från söder 1897. Bild: Stockholms stadsmuseum.

Fig. 4. "Helgeandsholmen" från sydost 2008 före röjningsarbeten inför den arkeologiska undersökningen. Foto Christer Åhlin, Historiska museet.

och in i slottsporten. Här inne kunde man bese borggården, trumpetargången från Johan III:s tid, ett av de främsta exemplen på svensk renässansarkitektur, samt ett möblerat gemak med antika möbler. Man blandade medeltid med renässans och kalkstensarkitektur från kontinenten med den baltiska tegelkonsten. I övrigt var slottet en tom trämodell i vars skugga tidsresan kunde äga rum.

Utställningens ruiner

Uppgifterna om stängningen av utställningen är knapphändiga. På utställningens sista dag plundrades den under mer eller mindre ordnade former (Pred 1991; Ekström 1994:197ff). De enskilda paviljongernas fortsatta öden är förhållandevis väl kända (Sörenson 1999). Vad som mera precis hände med "Gamla Stockholm" är emellertid i princip okänt utöver att det revs under 1898 (Utställningsbestyrelserna, Riksarkivet). Hjalmar Söderberg lät sin romanfigur Arvid Stjärnblom passera den stängda utställningen på hösten 1897 och kunde se ruinerna efter den rekonstruerade medeltidsstaden (Söderberg 1912). Fotografier från "Gamla Stockholm" med snö och is pekar på att området stod övergivet men i princip intakt till våren 1898. Arkitekten bakom "Gamla Stockholm", Fredrik Lilljekvist försökte förmå Arthur Hazelius och Skansen att överta paviljongen men Skansen tog enbart emot kostymerna, som ännu finns i dräktkammaren (Biörnstad 1991:70f; Nilsson 1997).

Hur rivningen av "Gamla Stockholm" gick till är okänt. Vad som kunde förväntas under mark av bevarade byggnadsrester var helt okänt. Några uppgifter om en eventuell användning av Framnäs och "Helgeandsholmen" efter utställningens rivning, utöver att de stod tomma, har inte påträffats. Kartmaterialet visar att "Helgeandsholmen" varit tillgänglig via broar in på 1910-talet och att en bro lett från Framnäs över Rosendalsvägen och till Skansen. Bron mot Skansenberget var också en överbliven del från utställningen (Biörnstad 1991:71). En karta från 1899 (SSA 1899) visar att området helt övergått till att bli rekreationsområde och att de idag kända vägarna och planteringarna anlades vid denna tid. Vid undersökningen kunde således anläggningar från tiden efter utställningen såväl som fynd från detta skede förväntas.

Tidigare arkeologisk forskning inom området

Den historiska arkeologin rörande den moderna tidens lämningar, det vill säga perioden från ca 1800 och fram till idag, är blygsamt utvecklad i Sverige. Det är först under det senaste decenniet som området börjat växa och fått såväl inom- som utomvetenskaplig uppmärksamhet. Något förenklat kan den historiska arkeologin delas in i tre strömningar: den kulturhistoriska traditionen, den samtidsarkeologiska traditionen och den publikarkeologiska traditionen (jfr Orser 1995; Andrén 1997). Den kulturhistoriska traditionen tar avstamp i den lilla och vanligen undanskymda historien, och i flera fall har den fungerat som metodutveckling för andra typer av arkeologi. I synnerhet är det torpundersökningar som kan exemplifiera denna strömning (jfr Welinder 1992a; 1992b; Bodin m.fl. 2005; Welinder, red. 2007).

Den samtidsarkeologiska strömningen har fokus i händelser och processer som berör nu levande människor. Exempelvis kan undersökningarna av Sovjetiska missilramper på Kuba från 1960-talets början, eller en störtad nazitysk raket i Bäckebo i Småland 1944 nämnas (Burström 2007:58f, 75ff).

Den tredje tradition, som är relevant i detta sammanhang, är den publika arkeologin. Här har olika projekt under 1990-talet och 2000-talet banat väg för en interaktiv och deltagande arkeologisk verksamhet. I synnerhet är det utgrävningar och lokalhistoria som använts och som fungerat som ramverk (Svanberg & Wahlgren 2007). På Historiska museets gård har publikarkeologiska undersökningar bedrivits under sommarsäsongerna 2007 och 2008 med goda resultat. Liknande arbeten har även bedrivits i Stockholmsförorten Hjulsta, i Malmö och i Göteborg (Svanberg & Wahlgren 2007:4ff) med referenser.

Trots goda exempel har få historiskarkeologiska undersökningar av senare tiders lämningar bedrivits i Sverige och i flera fall är resultaten fortfarande under bearbetning. I Storbritannien och i synnerhet i USA har dock denna typ av arkeologi bedrivits under lång tid och en omfattande teoribildning och metodutveckling är väl förankrad inom arkeologin. Dessa studier har rört rumslig analys, sociala relationer, klasstruktur och slaveri, och rymmer spännande resultat. Inom den nordamerikanska historiska arkeologin finns erfarenhet att studera

temporära aktiviteter och platser uppförda med särskilda syften (Orser 2004). En verksamhet som Hoff's store i San Fransisco var i bruk under ett års tid men trots den korta brukningstiden gav undersökningen intressanta resultat och kunde berätta mycket om livet under guldruschen i början av 1850-talet (Pastron 1988).

Undersökningar av det sena 1800-talets och det begynnande högmoderna samhällets offentligheter, såsom Stockholmsutställningen 1897, har bara beskrivits i enstaka fall. En undersökning av filminspelningsplatsen för en av producenten Cecil B. De Milles historiska mastodontfilmer, "De tio budorden" kan nämnas. Både filminspelningsplatsen och utställningsområdet var temporära platser som uppförts med den tydliga avsikten att vara illusoriska. De revs också och doldes efter aktiviteterna (Burström 2007:65ff; www.lostcitydemille.com). Chicago university har gjort begränsade undersökningar av platsen för världsutställningen där 1893 (<http://www.chicagomaroon.com/2008/5/30/students-dig-up-worlds-fair-relics-uncover-history>).

Fältarbetet på Djurgården 2008

Kartering

Under två arbetsdagar i juni karterades området runt Framnäs med GPS-instrument. Vid detta tillfälle sattes även polygonpunkter ut inför den kommande utgrävningen. Karteringen genomfördes av Helen Grenler från RAÄ UV-teknik med stöd av Gunnar Andersson, Jonas Nordin och Fredrik Svanberg och baserades på en okulär besiktning av området. Karterade strukturer överfördes därefter till en digitaliserad och rektifierad version av den karta över "Gamla Stockholm" som upprättades i samband med utställningen 1897 (fig. 5).

Resultaten blev överraskande positiva. Fullt iakttagbara strukturer och förhöjningar i markytan, vilka delvis överensstämde väl med kartan över "Gamla Stockholm", påträffades både på "Helgeandsholmen" och Framnäs. Bland annat kunde spår av möjliga husgrunder och vad som sannolikt är begränsningen för modellen av "Storkyrkan" liksom rester av vallgraven runt slottet "Tre kronor" skönjas och mätas in. I samband med den efterföljande delundersökningen i augusti kunde sedermera några av dessa resultat värderas på "Helgeandsholmen".

Fig. 5. Kartöverlägg, baserat på GPS-kartering juni 2008 och utställningskartan (Hildebrand m. fl. 1897). Digitalisering: Gunnar Andersson och Helen Grenler. Svarta linjer är dagens strandlinje, höjdkurvor och avgränsning av vägar och gångstigar (Stockholm stad, grundkarta). Blå linjer är företeelser som iaktogs vid karteringen och som bedömdes kunna härledas till 1897. Mörkröda punkter är inmätta stolpar och ljusröda punkter inmätta lösfynd.

Vid tidigare besök hade ett stort antal pålar iakttagits i vattnet runt "Helgeandsholmen". Flertalet av dessa mättes in och kunde tydligt relateras till de broar som var i bruk för 1897 års verksamhet. I samband med arbetet omhändertogs och registrerades/karterades även ett mindre antal föremål i det sumpiga vattnet söder om "Helgeandsholmen" (se nedan Fyndmaterialet).

Undersökningens genomförande och resultat

Efter att tält och utrustning kommit på plats påbörjades avtorvningen av ett större område som kom att utgöra utgrävningens huvudsakliga undersökningsyta. Efterhand kom dock undersökningsytan att successivt utvidgas, främst åt söder och sydost i form av smalare (ca 0,5–1,0 meter breda) schakt, ställvis kompletterade med ett fåtal större ytor

upptagna i anslutning till dessa (fig 6–9).

Redan i grästorven påträffades rikligt med porslinsskärvor, buteljglas och metallföremål. Även fajans och rödgods framkom i stor mängd i ytskiktet av vegetationslagret. Materialet kan ges en allmän datering till 1800–1900-tal. Bland annat påträffades en skärva av porslin från utställningen (se nedan).

Omedelbart under grästorven återfanns ett mullrikt, jordigt vegetationslager (AL 384/480) med mindre inslag av tegelkross, kalkbruk och djurben. Vegetationslagret hade viss infiltration från det underliggande lager 385, som var ett sandigt och siltigt raseringslager. Motsvarighet till lager 384/480, påträffades över hela undersökningsytan och täcker troligen hela holmen (se lagertabell och stratigrafisk matris, bilaga 1).

Det raserade "Helgeandshuset"

Raseringslagret 385 var ett heterogent, grått lager av sand- och silt med jämn men blygsam närvaro av träkol, småsten, tegelkross och tegelsten, kalkbruk och djurben. Lagret var ca 0,2–0,25 meter mäktigt och uppblandat med påfört material. Huvuddelen av lagret tolkades som rester efter raseringen av modellen av Helgeandshuset. En koncentration av raseringsmassor, ca 0,6x0,4 meter stor av 0,05–0,1 meter stora stenar med inslag av tegelkross påträffades i lager 385, och bör tillhöra samma stratigrafiska sekvens som denna.

Under lager 385 påträffades ett mer kraftigt raseringslager, AL 427. Lager 427 var till sin sammansättning heterogent och utgjordes av brun siltjord med inslag av tegelkross, kalkbruk, träkol, tegelsten, djurben, äggskal, fiskben och taktegel. Lagret som var ca 0,1 meter tjockt var grusigare än det ovanliggande AL 385 och tämligen stenbemängt mot botten. Bland fynden i AL 427 märks flera som eventuellt kan knytas till utställningsfasen bland annat en större bit svartglaserad kakel (fig. 10) samt några bitar målad puts (Fid 855487; 855489). Under detta raseringslager påträffades ett fragmentariskt och tunt, svagt lerigt lager, AL 827, som tolkades som rester efter golvet i "Helgeandshuset". Golvlagret påträffades i undersökningsytans södra del. I lager 427 påträffades också rester efter en stenkonstruktion, 1127, som eventuellt kan vara en raserad spis. Spåren var fragmentariska och den torra, bruna och sandiga jorden var bemängd med kalkputs, kalkbruk och

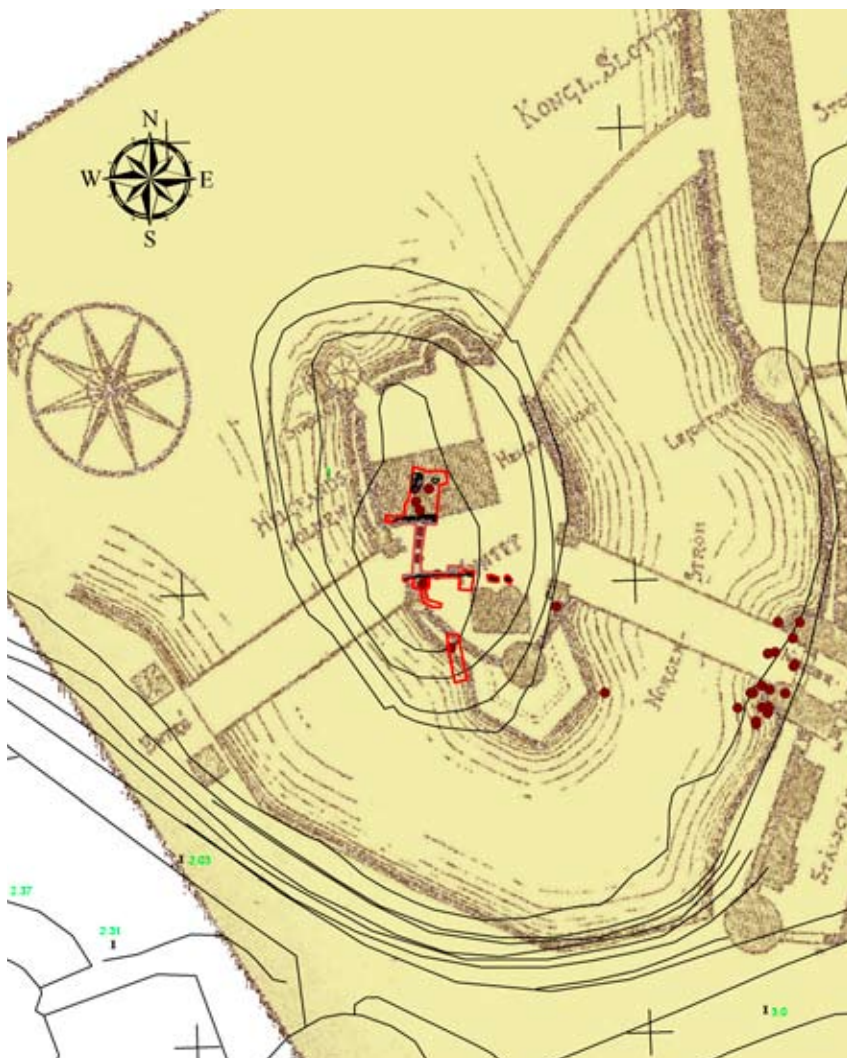

Fig. 6. "Helgeandsholmens" och strandlinjernas moderna sträckningar rektifierade mot kartan från 1897 (motsvarande fig 5). De schakt som togs upp på ön 2008 har också markerats. I vattnet mättes ett antal kvarvarande träpålar in (röda prickar), vilka utan tvivel är rester dels efter fundamenteringen för en porttornsbyggnad 1897 (till höger), dels efter de broar som ledde till och från "Helgeandsholmen".

soligt tegel. Under konstruktionen framkom ett svart, sandigt brandlager, AL 1333, som var ca 0,1 meter mäktigt. Lagret kunde med säkerhet knytas till ovanliggande konstruktion/lager. En skärva av ett fajansfat

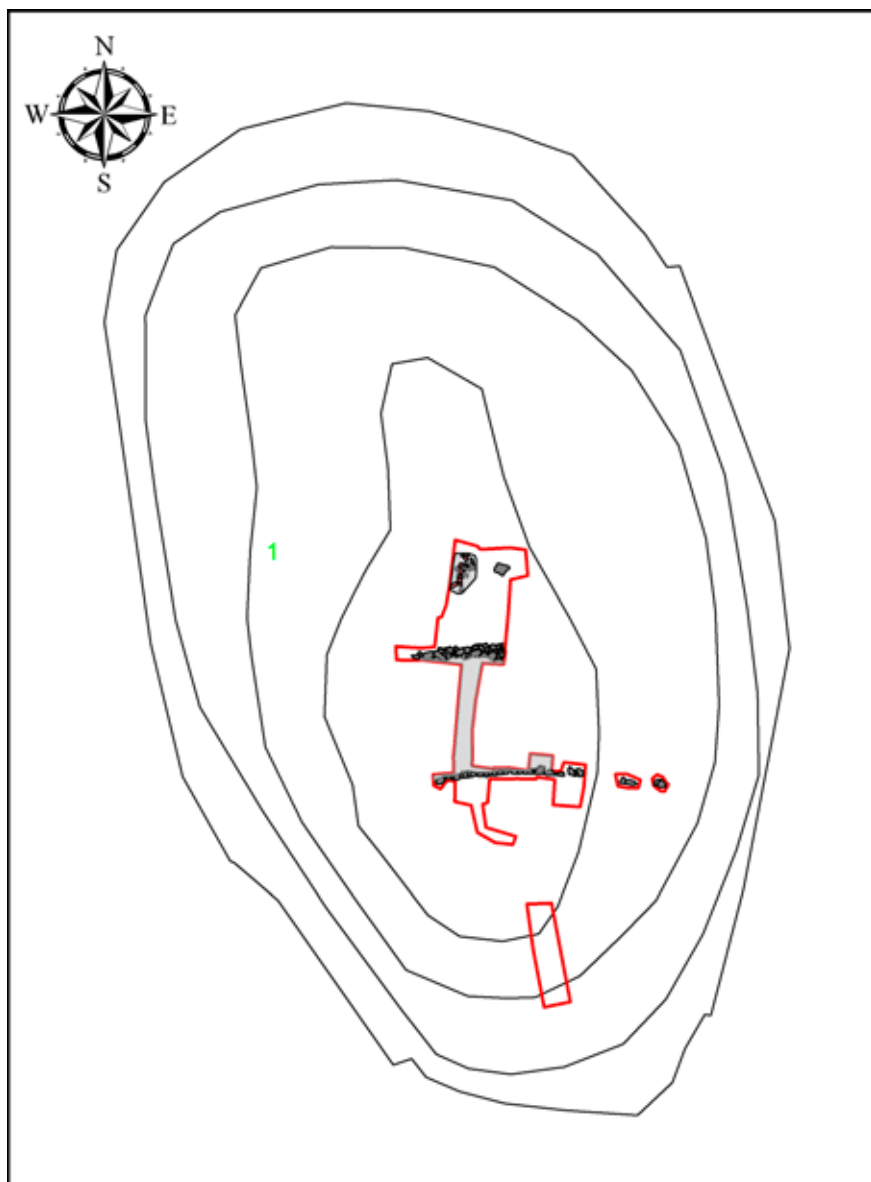

Fig. 7. Plan över de schakt som öppnades och undersöktes på "Helgeands-holmen".

påträffades i AL 1333. Spisrester och ovan nämnda golvlager undersöktes mot slutet av fältarbetsperioden och dokumentationen skedde under stark tidspress.

Det publika trycket var under den avslutande arbetsfasen högt och det var svårt att ha större ytor framrensade samtidigt. Golvlagret 827

Fig. 8. De viktigaste lager och anläggningar som dokumenterades på ön med nummer (jfr Bilaga 1).

kunde till exempel inte följas över hela ytan, men torde stratigrafiskt kunna knytas till spisresterna AL 1333 och AL 1127, som var anlagda i detta lager. I AL 827 påträffades spik, porslinskärvor och en bit kakel-ugnskakel av 1700-talskaraktär. Dessa föremål kan härröra dels från

Fig. 9. De mest tydliga dokumenterade anläggningslämningarna på ön. Resterna av eldstäder i "Helgeandshuset" (de två översta markeringarna) samt resterna av den stensatta gångvägen till Skansen från tiden efter utställningens stängning.

rivningen av "Helgeandshuset", dels från uppförandet av holmen sommaren 1896.

Fig. 10. Svarglaserat bladkakel med plastisk dekor (fid 855522) funnen i rasringslagret efter "Helgeandshuset". Foto Historiska museet.

I nordväst framkom ett 0,10–0,25 meter tjockt heterogent, brunt, fuktigt lerlager, AL 1334, utan horisonter. Lagret bestod i princip enbart av lera med undantag från blygsamma inslag av tegelkross som föreföll vara infiltration från den ovanliggande raseringen. Kontaktytan mellan lerlagret och brandlagret 1333 var distinkt. Lagret är troligtvis identiskt med "den ursprungliga markytan", dvs den yta som påförts innan Helgeandshuset uppfördes, och torde således kunna dateras till sommaren/hösten 1896. Dessvärre var den undersökta delen av detta lager tomt på fynd.

Under AL 1334 framkom en vällagd, distinkt konstruktionsnivå av 0,1–0,25 meter stora rundade stenar. Denna konstruktion torde utgöra de översta skikten av den konstgjorda holmens grundläggning. Stenkonstruktionen kan således tillsammans med AL 1334 sägas tillhöra "Helgeandsholmens" anläggningsfas. Av speciellt intresse är att denna aktivitet även kan beskådas på ett fotografi från 15 juni 1896 som visar hur arbetare med skottkärre fyllde ett ramverk av timmer med schaktmassor och på så sätt byggde upp holmen (Looström 1899:80).

Fig. 11. Fragment av hank från ett stengodskärl av Westerwaldtyp (Fid 855806). Foto Historiska museet.

Den yngre entrévägen

I undersökningsytans södra del påträffades ett tunt, bitvis fuktigt och siltigt, lerlager, AL 389. Lagret var anlagt upp mot raseringslagret AL 385, och således yngre än detta.

Omedelbart under AL 389 framkom en distinkt stenrad, A390. Raden, som kunde följas i öst–västlig riktning längs hela undersökningsytans södra schaktkant, bestod av otuktad marksten, 0,1–0,5 meter långa och 0,4–0,5 meter breda. Söder om stenraden framkom ytterligare ett lerlager, AL 474; ett tätt sammanpackat och delvis fyndförande lager med inslag av kalkbruk, tegelkross och djurben. Lagret tolkades som ett tramplager. Fynden bestod av kraftigt fragmenterade rödgodsskärvor, fönsterglas, porslin, fragment av slipad kalksten och en skärva Westerwaldkeramik (fig. 11). Lagret, AL 478, – en fortsättning av AL 389, dock utan siltinblandning – var i det närmaste helt fyndtomt, omkring 0,1 meter tjockt och täckte vad som sedermera visade sig vara en stor stenläggning, A797. Stenläggningen är uppbyggd av tätt lagda skarpkantade stenar, 0,2–0,4 meter stora. Den är, i det undersökta partiet, fem meter bred och begränsas i söder av ytterligare en stenrad, A 797, av samma karaktär som raden i norr. Stenläggningen, med tillhörande kanter, kunde följas på en sträcka av

Fig. 12. Vykort med motiv från "Helgeandsholmen" efter utställningens rivning.

elva meter och löper i en svagt böjd öst–västlig sträckning, sannolikt över hela holmen.

Tillsammans med det täckande lerlagret tolkades stenläggningen vid undersökningstillfället först som rester efter den torgliknande gata som fanns mellan "Helgeandshuset" och "mynthuset" och som även går att iakttä på fotografier från utställningen 1897. Vid upptäckten av den norra stenraden, A390, gjordes initialt också försök att knyta anläggningen såsom varande en syllstensrad till "Helgeandshuset" men den fortsatta undersökningen visade tydligt att hela konstruktionen var yngre än – och i norr nedgrävd genom – omgivande lagerbilder.

Vid jämförelse med planen över "Gamla Stockholm" har det varit svårt att finna någon överensstämmelse mellan anläggningen och kartbilden. Stenläggningens form, riktning och placering stämmer emellertid väl med den avbildade gångvägen på A. Bentzers karta från 1899 (SSA 1899). Anläggningen har således tolkats som fundament till den gångväg som uppfördes efter utställningens rivning någon gång efter vårvintern 1898 (fig. 12–13). Gångvägens yta var då iakttagbar i form av AL 474. "Helgeandsholmen" användes efter utställningens stängning och en bit in på 1910-talet som entré till Skansen (jfr Biörnstad 1991:71).

Fig. 13. Foto från undersökningen med huvudschaktet till vänster i bild. Stenläggningen i förgrunden tolkades som en del av den entré till Skansen som uppfördes på holmen efter att utställningen stängts. Foto Historiska museet.

Mynthuset och den södra bastionen

Vid utställningen 1897 uppfördes, förutom en kopia av Helgeandshuset, även ett mynthus, som till sitt yttre var en modell av Mårten Skinnares hus i Vadstena. Denna byggnad var placerad på holmens södra del och en av anledningarna till att undersökningsytan utvidgades med ett smalt schakt söderut var att försöka finna spåren av mynthuset (fig. 14). Förväntningarna kom på skam. Några rester eller lämningar efter mynthuset påträffades inte inom de ytor som undersöktes. Inte heller återfanns något tydligt raseringslager (exempelvis liknande AL 427 på platsen för "Helgeandshuset") som eventuellt skulle kunna tänkas härröra från byggnaden. Svaga spår av rasering kunde skönjas i AL 825 som låg direkt under AL 480. Lagret var också något mera kompakt än AL 480 och hade inslag av kalkbruk och tegelkross. En bit svartmålad puts tillvaratogs härifrån. Av viss betydelse för förståelsen av händelseförloppet på holmen är emellertid att det fyndförande

Fig. 14. Södra tornet och Mynthuset. Foto Stockholms stadsmuseum.

vegetationslagret (AL 480), rikt på fynd från perioden ca 1650 – ca 1900, som framkom omedelbart under grästorven, också hade en utbredning söderut samt till delar även överlagrade den yngre entrévägen. Detta visar att parkanläggningen genomgått förändringar efter att entrén till Skansen togs ur bruk på 1910-talet. På stadskartan från 1913 (SSA) är entrén stängd och den västra bron till holmen riven. Vid denna tid stängdes Framnäsentrén till Skansen och området övergick till att bli parkområde.

Längst i söder på holmens övre planare del upptogs ytterligare ett 12,3 x 3,7 meter stort, nord-sydligt schakt. Här kunde man i kantskoningen till holmen se spåren av den bastion som vid utställningen 1897 utgjort en tydlig avgränsning söderut. Förhoppningen var att här fånga upp relationen mellan mynthuset och det södra tornet och/eller, eventuellt, östra ringmuren/porten. Även i detta fall kom förväntningarna på skam. Under grästorven framkom ett minst 0,4 meter tjockt och extremt fyndförande vegetationslager av liknande slag som AL 384/AL 480. Lagret var mycket luckert och humöst med ett rikligt rotbestånd och gav intryck av att vara kraftigt omrört. Några spår av byggnader eller andra konstruktioner påträffades inte.

Fyndmaterialet utgjordes av djurben, fragmentarisk och hårt nedsliten keramik, fajans och porslin från perioden ca 1650 till ca 1900, samt spik och andra kraftigt korroderade järnföremål. Lagret var uppenbart påfört. Dess luckra natur tolkades som att hela lagret deponerats och spritts ut över platsen efter att byggnader och konstruktioner från 1897-års bebyggelse tagits bort. Vid platsen för bastionen på holmens sydspets torde nivåskillnaderna ha betytt att en stor mängd schaktmassor behövts för att skapa en jämn yta.

Fyndmaterialet

Fyndmaterialet från undersökningen var rikt. En stort urval fynd som ansågs mest intressanta i förhållande till undersökningens frågeställningar, ca 19,5 kilo, av ben, keramik, järn, sten och tegel togs tillvara och analyserades efter undersökningens avslutning. En betydligt större mängd grävdes fram men lades tillbaka i samband med undersökningens avslutning. En majoritet av föremålen härrörde från det omrörda och påförda lagret AL 384/AL 480 som täckte hela holmen.

Av den stora fyndmängden sparades en mycket liten del: 56 poster (bilaga 2). Fynden var påtagligt slitna och skadade. Deras fördelning var helt slumpartad och deras vetenskapliga värde begränsat. De fyndförande fyllnadsmassorna torde ha sitt ursprung i någon av de omfattande schaktningar och saneringar som genomfördes på Norrmalm och Östermalm under början av 1900-talet.

Materialet kan generellt antas utgöra hushållssopor. För detta talar den stora mängden djurben, vardagskeramik (yngre rödgods), buteljglas, spikar och järnfragment. I fyndmaterialet fanns inga trä- eller läderrester, vilket kan bero på ett snabbt förmultningsförlopp på grund av att de omrörda och luckra lagren innehållit mycket syre.

Föremål	Vikt kg
Byggnadsmaterial	
(Bränd lera, skiffer, marmor)	1,82
Djurben	2,30
Flinta	0,01 ca
Glas	1,57
Järnföremål	2,94
Kritpipor	0,20
Koks	0,01
Kakelugnskakel	1,00
Porslin och fajans	0,96
Puts	0,26
Ostronskal	0,01 ca
Rödsgodskeramik	4,28
Slagg	0,36
Stengods	0,14
Tegel	3,55
Summa	19,41

Tabell 1. Tillvaratagna föremål från undersökningen av "Helgeandsholmen", Södra Djurgården. Av detta material införlivades (accederades) endast en mindre del i Historiska museets samlingar (fyndlista bilaga 2).

Ett femtiotal delar och fragment av kritpipor påträffades vid undersökningen. Bland dessa märks ett kritpipshuvud med riksvapendekor tillverkad i Stockholm i Mathias Nybergs verkstad 1755–1797 (fig. 15; Åkerhagen, manus), och ytterligare två fragmentariska kritpipshuvuden med tillverkarmärke på klacken. Ytterligare sju kritpipsdelar har kunnat bestämmas, samtliga till Nederländerna och 1600-talets andra hälft – 1700-talets början (Åkerhagen, manus). I det för oss obekanta områden där schaktmassorna kom ifrån var således Nederländerna den huvudsakliga producenten av kritpipor under 1600 – 1700-tal.

Ett fragmentariskt glassigill från buken på en butelj från Björknäs glasbruk i Nacka med texten BJÖ.. NÄ $\frac{3}{4}$ STOP kan dateras till perioden 1736–1780 då glasbruket var igång (fig. 16). En kaurisnäcka tillhörde undersökningens mer ovanliga fynd. Från yngre järnåldern finns

Fig. 15. Kritpipa med Riksvapnet i dekoren. Tillverkad i Stockholm av Mathias Nyberg 1755–1797 (Fid 780132). Foto Historiska museet.

Fig. 16. Sigill från glasbutelj från Björknäs glasbruk (Fid 855827). Foto SHM.

flera snäckor av denna typ, ursprungligen från Röda havet, i Historiska museets samlingar, från tidig modern tid är detta föremål mer ovanligt. Ostronskal, ett inte lika ovanligt fynd i arkeologiska undersökningar av tidigmodern bebyggelse påträffades också.

Ett tjugotal fragmenterade bitar av bladkakel, varav hälften med glasyr, påträffades vid undersökningen, huvuddelen i det omrörda lagret (384). En skärva kakelugnskakel av 1700-tals typ påträffades också i AL 827, det lager som bedömdes som golvlager i "Helgeands-huset". Den är av fajanstyp med blå växtdekor på vit botten och torde kunna dateras till 1700-talets andra hälft, vilket visar att även här fanns iblandningar av "yngre" material. En annan bit kakelugnskakel med plastisk dekor är kraftigt sekundärt bränd. De övriga bitarna hade markerad växtornamentik med spår av grön glasyr. Kaklet kan allmänt dateras till ca 1650 – ca 1900. En kakelplatta, som inte nödvändigtvis härrör från en kakelugn, var stor, med plastisk dekor och kraftig svart blyglasyr. Plattan påträffades i raseringslagret AL 427 och kommer kanske från Stockholmsutställningen.

En stor andel av alla föremål bestod av rödgodskeramik. Materialet var i hög grad skadat med endast fragmentariska spår av glasyr och käriform. Bland de bäst bevarade bitarna märks ett närmast komplett rörskaft till en trebengsgryta, funnet i det södra schaktet. Flera fragmentariska ben till liknande grytor hittades också. Skärvorna kom huvudsakligen från fat och krukor och hade grön, brun, röd eller vit pipleredekor. Även kamstämpel, hemringsdekor finns företrädd i materialet, men ingen sgrafittodekor. En skärva hade hål och var rest av ett silkärl. En hank till en amfora hittades också. Rödgodsmaterialet kan ges en allmän datering till ca 1650 – ca 1900.

Bland stengodsskärvorna märks några bitar av så kallad westerwaldtyp med blå och grå saltglasyr och plastisk dekor (Fid 855806). Westerwaldkeramik har tillverkats från 1500-talet till idag. En större mynningsbit från ett krus påträffades också. Stengodsskärvorna torde härröra från sejdlar och buteljer. Ett stort antal fragment av vattenledningsrör av grått, gult och grönt gods samlades in av den undersökande allmänheten.

Fragmentariskt porslin och fajans grävdes fram vid undersökningen, bland annat en bit av ett fat av typen Fasan Gustafsberg (med datering till sekelskiftet 1800/1900) och två bitar Ostindiskt porslin med

Fig. 17. Kaffekopp från 1897-års utställning (privat ägo) och en skärva från en kopp av samma typ funnen vid utgrävningen (Fid 855529) i ytan av kontexten AL 384. Foton: Historiska museet.

mockaglasyr och blå blommor på vit botten. Det ostindiska porslinet kan dateras till 1700-talets mitt (Wästfelt & Gyllensvärd 1990). På undersökningens sista dag fann en tioårig pojke en skärva som kunde knytas till 1897-års verksamhet (fig. 17). Skärvan var en mynningsbit från ett fat, kanske från en kaffekopp från Skandinaviska kaffeförädlingsaktiebolaget (Fid 855529). Fyndet gjordes inte vid utgrävningen i något av schakten utan hade påträffats på marken mitt på holmen.

Förutom fynden från tidigmodern tid påträffades även mer moderna föremål i de omrörda kulturlagren. Kocks, bakelit, en bit av en äldre plastkam från 1800-talets slut och 1900-talets början utgjorde den sista kronologiska fasen under grästorven.

I de lagerkontexter som med större eller mindre visshet kunnat knytas till 1897-års bebyggelse påträffades mycket få föremål. Huvuddelen av dem som hittades har emellertid omhändertagits och accederats till Historiska museets samlingar. Fynden bestod av putsbitar, varav några var bemålade i rött och svart (fig. 18), och bitar av slipad kalksten (fig. 19). De senare torde härröra från ett golv, fönsternischer

Fig. 18. Målade putsbitar (Fid 855487). Foto Historiska museet.

Fig. 19. Slipad kalkstensbit. Trappsten med räfflor (Fid 855598) från AL 474.

eller liknande. Åtminstone två stenar hade fungerat som tröskel- eller trappstenar och hade tydliga räfflor huggna i ytan. Påtagligt slitage pekar emellertid på att de räfflade stenarna haft en sekundär användning i utställningsområdet. Uppgifter om autentiska antikviteter placerade i "Gamla Stockholm" kan vara en förklaring till dessa stenars historia (jfr Hildebrand m.fl. 1897). Om stenarna ingått i "Helgeandshuset" är det troligt att de avsiktligt valts på grund av sitt ålderdomliga

Fig. 20. Kalkrikt tegel (Fid 855590), en av flera bitar funnen i AL 427. Foto SHM.

Fig. 21. Fragmentariskt takskiffer (Fid 855512) som eventuellt kan ha varit i bruk i "Gamla Stockholm". Foto Historiska museet.

utseende och placerats i byggnaden på synliga ställen för att förstärka upplevelsen av husets autenticitet.

Förekomsten av både grå, röda och svarta putsbitar visar att byggnaderna, och troligen Helgeandshuset, varit målade i dessa färger (Fid

Fig. 22. Brunglaserat stengodskärl funnet i vattnet söder om "Helgeandsholmen" i juni 2008 (Fid 780127). Kärlet är troligen en kopia av ett medeltida föremål och var sannolikt i bruk utställningssommaren 1897 för att skapa en autentisk känsla. Foto Historiska museet.

855487). Troligen var huvuddelen av huset rött, med detaljer i svart. Några hela tegelstenar, samt ett urval av fragment av tegelstenar tillvaratogs också. Inga av dessa fynd är påträffade i primära depositioner, utan låg förhållandevis "huller om buller" i det raseringslager som tolkades som resterna efter "Helgeandshuset". En majoritet av teglet var av en hårt bränd kalkrik typ, närmast att likna vid eldfast och frosttåligt tegel (Fid 855590, se fig. 20).

Ett mindre antal tunna skärivor av skiffer, varav några med borrarade hål, vilket tyder på att de använts som taktäckning, påträffades också i raseringslagret (Fid 855512, se fig. 21). Fotografier från utställningen visar att taken på "Helgeandshuset" var täckt av tegel. Vilket taktkämningsmaterial tornen haft, är emellertid varit svårt att avgöra. Troligen har fyndmaterialet tillkommit genom att byggnaden rivits under högt tempo och väggesterna störtats ned i interiören.

I samband med den inledande karteringen påträffades en fragmentarisk kopia av ett medeltida stengodskärl i vattnet vid "Helgeandsholmen" (fig. 22). Det användes sannolikt i Gamla Stockholm.

Fyndmaterialet kan vid en första anblick förefalla anspråkslöst, men förekomsten av slipad kalksten och tegel visar att delar av den högst temporära byggnaden varit uppfört i ett bestående byggnads-mate-

rial (Nordin, in press). De uppgifter som figurerat om att byggnaderna i "Gamla Stockholm" varit modeller av papp och papier maché, kan i fallet med "Helgandshuset" avfärdas (jfr Sörenson 1999:328). Förekomsten av målad puts av 1–2 cm tjocklek visar också på att i vart fall delar av byggnaden varit gediget uppförd.

Publik kommunikation och delaktighet

Över 400 besökare deltog i det arkeologiska fältarbetet och 63 av dem lämnade in en mer eller mindre utförligt ifylld tolkningsblankett. På blanketten fanns utrymme att beskriva sina fynd, intryck och tolkning av platsen. Många av blanketterna är ifyllda av barn, och i varierande grad med vuxnas hjälp. Under fältarbetets gång på plats på "Helgeandsholmen" och i utställningen i museets entréhall tillfrågades särskilt nyfikna och entusiastiska besökare om de hade en egen relation till utställningen. Ett antal besökare fyllde i minneslappar rörande utställningen och flera personer återkom för att uppvisa souvenirer från utställningen (fig. 23). Huvuddelen av de tusentals besökarna hade emellertid ingen tydlig relation till utställningen, och för de flesta var hela historien okänd. I samtal och guidningar var det uppenbart att den historia som besökarna fick möjlighet att ta del av inom projektet ansågs överraskande och fantasieggande. I många sammanhang skapades intressanta samtal om historiebruk, monumentbyggen och massmanifestationer (Gullström m fl, i tryck).

Slutsatser

Den arkeologiska undersökningen av modellen "Helgeandsholmen" i området för Stockholmsutställningen 1897 var en publik- såväl som en arkeologisk framgång. Många besökare deltog i undersökningen av en modell av det förflutna, och många bar med sig en fördjupad syn på historien efter besöket. Undersökningen gav starka publikmöten för alla som var involverade i projektet.

Mycket få liknande undersökningar har så vitt vi vet gjorts tidigare, och det gick inte att lita till tidigare erfarenheter. Trots detta förflöt arbetet väl under högt publiktryck. Tidigare hade vi antagit att "Helgeandsholmen" övergivits efter utställningens rivning 1898, men den

Fig. 23. Besökare med ett "borgarbrev" inköpt i Gamla Stockholm av en släkting vid besök på utställningen 1897. Foto Historiska museet.

arkeologiska undersökningen kunde belägga omfattande verksamhet på den konstgjorda holmen under början av 1900-talet.

Huvuddelen av kulturlagren som påträffades var påförda ett bra tag efter att utställningen avslutats. I dessa schaktmassor hittades

rikligt med hushållsavfall från perioden ca 1650 – ca 1900, vilka grävts ur från någon eller några stadstomter i Stockholm i samband med utbyggnaden av staden. Under de på påförda schaktmassorna hittades ett raseringslager som tolkades som resterna efter modellen av Helgeandshuset. I raseringen påträffades kalkbruk, tegel, slipad kalksten och målad puts, samt resterna efter en härd/spismur. Under raseringen hittades även spår efter 1897-års marknivå.

Resterna efter byggnadsmaterialet visar att den temporära paviljongen, "Helgeandshuset", i vart fall till delar varit uppfört av gedigna byggnadsmaterial. Trappstenar av kalksten, tegelomfattningar och väggar av målad puts på plank samt en spis visar att byggnaden synbarligen fungerat som ett mer eller mindre normalt hus avseende komfort och värme. Besökarna sommaren 1897 fick således intrycket att "Gamla Stockholm" var autentiskt och äkta (Nordin, in press).

Referenser

Arkivmaterial

Karta 1899 av A. Bentzer, Stockholm,. Stockholmsstadsarkiv (SSA).

Karta 1913 (Adresskarta), Stockholm. Stockholms stadsarkiv (SSA).

Utställningsbestyrelserna. Riksarkivet.

Hemsidor

www.lostcitydemille.com.

<http://www.chicagomaroon.com/2008/5/30/students-dig-up-worlds-fair-relics-uncover-history>

Litteratur

Andersson, Gunnar 2008. Publik arkeologisk undersökning av "Helgeandsholmen" på Djurgården 18–31 augusti 2008. *Internt arbetsmaterial, opublicerad*. Statens historiska museum.

Andrén, Anders 1997. *Mellan ting och text. En introduktion till de historiska arkeologierna*. Stockholm/Stehag.

Biörnstad. Arne. 1991. *Skansen under hundra år*. Höganäs.

Bodin, Sara m.fl. 2005. Olika perspektiv på föremål. Materiell kultur hos obebyggda ca 1900. *Meta* 1:2005. Lund.

Briggs, Asa 1988. *Victorian things*. London & New York.

Burström, Mats, 2007. *Samtidsarkeologi. Introduktion till ett forskningsfält*. Lund.

Crispinsson, John 2007. *Stockholmsutställningar*. Lund.

Ekström, Anders, 1994. *Den utställda världen. Stockholmsutställningen 1897 och 1800-talets världsutställningar*. Nordiska museets handlingar 119. Stockholm.

Ekström, Anders; Jülich, Solveig & Snickars, Pelle (red.) 2005. *1897 Mediehistorier kring Stockholmsutställningen*. Stockholm.

Elfver, Frédéric, 2005. Om "provmyntet" till Gustav I:s kröning 1528 – en dementi. *Svensk Numismatisk Tidskrift* 3:2005. Stockholm.

Grandien, Bo, 1974. *Drömmen om medeltiden: Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare*. Lund.

Gullström, C., Wahlgren, K. H., Handberg, L. & Svanberg, F. in print. A mediated window to the Stockholm art and industry fair of 1897. Remote presence and public interaction as means of exploring and evoking interest in cultural heritage sites. *Public archaeology*.

Hasselgren, Andreas, 1897. *Utställningen i Stockholm: Beskrifning i ord och bild öfver allmänna konst- och industriutställningen*. Stockholm.

Hildebrand, Hans; Fredrik Lilljekvist; Gustaf Upmark & Fredrik Ulrik Wrangel, 1897. *Stockholm under Medeltiden och Vasatiden. Kort framställning jämte förare genom gamla Stockholm*. Stockholm.

Hobsbawm, Eric, & Ranger, Terrence. 1983. *The invention of tradition*. Cambridge.

Larsson, Stefan 2000. *Stadens dolda kulturskikt. Lundaarkeologins förutsättningar och förståelsehorisonter uttryckt genom praxis för källmaterialproduktion 1890–1990*. Lund.

Ljungström, Lars, 1987. ...Aendnu gamblare. *Fredrik Lilljekvists restaurering av Gripsholms slott och 1890-talets restaureringsdebatt*. Sörmländska handlingar 45. Nyköping.

Looström, Ludvig, 1899. *Allmänna konst- och industriutställningen i Stockholm 1897. Officiell berättelse I-II*. Stockholm.

Nilsson, Staffan, 1997, Fredrik Lilljekvist – med historien som inspirationskälla. *Kulturvården* 3:97. Stockholm 1997.

Nordin, Jonas M. 2008. Det magiska året 1897. *Förstudie till ett samtids- och publikarkeologiskt projekt*. Statens historiska museer Fou rapport 5.

– 2009. Den iscensatta medeltiden och drömmen om moderniteten. Historiebruket vid Stockholmsutställningen 1897. *Tankar om ursprung. Fortiden och medeltiden i nordisk historieanvändning*. Red. Edquist, Samuel, Hermansson, Lars & Johansson, Stefan. Historiska Museet Studies. Stockholm.

– in press. Archaeology in the world of display. A material study of the use of history in the Stockholm exhibition of 1897. *International journal of historical archaeology*.

Pastron, Allen, G. 1988. Hoff's goldrush emporium: Bonanza from old San Francisco. *Archaeology* 41:4.

Pred, Alan, 1991. Spectacular articulations of modernity. *Geografiska Annaler* 73B:1 Stockholm.

Orser, Charles E. 2004. *Historical archaeology*. New Jersey (2:nd edition).

Svanberg, Fredrik & Wahlgren, Katty H. 2007. *Publik arkeologi*. Lund

Söderberg, Hjalmar. 1912. *Den allvarsamma leken*. Stockholm

Sörenson, Ulf, 1999. *När tiden var ung. Arkitekturen och Stockholmsutställningarna 1851, 1866, 1897, 1909*. Monografier utgivna av Stockholms stad 140. Stockholm.

Welinder, Stig 1992a. *Människor och landskap*. Uppsala.

– 1992b. *Människor och artefaktmönster*. Uppsala.

– (red.). 2007. *Torpens arkeologi*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm

Wästfelt, Berit & Gyllensvärd, Bo m.fl. 1990. *Ostindiefararen Götheborgs porslinslast*. Höganäs.

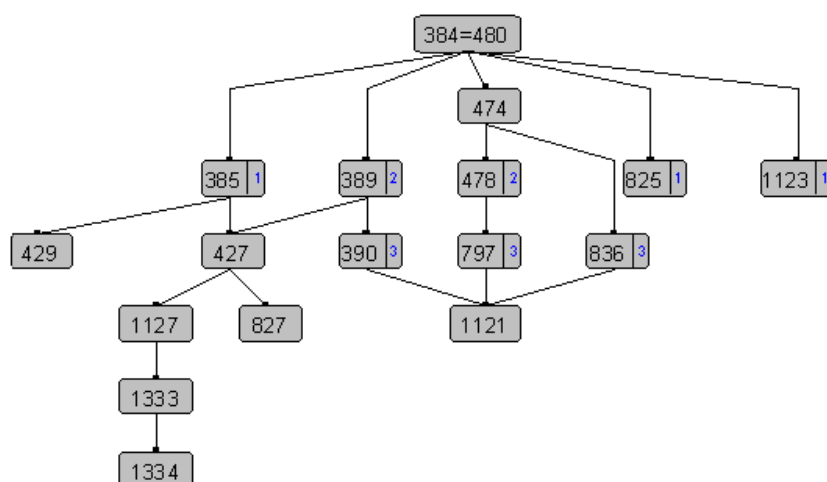
Åkerhagen, Arne, *opublicerat manus*, Kritpipor från Historiska Museets utgrävning på Södra Djurgården sommaren 2008.

Bilaga 1. Lager och anläggningslista samt stratigrafisk matris

Id/ Anl nr	Typ av objekt	Beskrivning	Läge	Läge i om- rådet
384	Lager	Vegetationslager, ca 0,1–0,2 m tj.	x6580939,90 y1630681,45	norra delen
385	Lager	Raseringslager, ca 0,25 m tj. Lagret var heterogent, brunt, inte möjligt att ta upp i block, torrt, siltigt med smulmikrostruktur. Lagret hade ojämn fördelning av tegelkross, keramik och obrända ben och låg upp mot A390. Ytan var kompakt, ojämn och med infiltration från A389. Lagret bestod av närvaro av kalkprickar, träkol, kalkbruk, grus, fiskben och äggskal. I lagret fanns även en sparsam förekomst av småsten, tegelkross, tegelsten, djurben och taktegel.	x6580939,65 y1630681,45	norra delen
389	Lager	Lerlager, 0,02–0,05 m tj. Heterogent, förhållandevis kompakt, brunt, lätt att dela i block, fuktigt, siltigt och lerigt, låg uppemot lager 385. Lagret kan ha fungerat som sättlager för ovanliggande påförda massor.	x6580937,23 y1630681,04	norra delen
390	Stenkon- struktion	Syllrad/stenkonstruktion och nordlig gräns för stenläggning/gata. Konstruktionen bestod av marksten, ca 0,1–0,5 m st och var 0,4–0,5 m br och minst 3,70 m l. Anläggningen var täckt av lera (389).	x6580937,26 y1630680,34	norra delen
427	Lager	Raseringslager, ca 0,1 m tj. Heterogent, brunt och omöjligt att ta upp i block. Lagret var torrt, siltigt, och hade smulmikrostruktur med inslag av tegelkross, keramik, obrända ben och kalkbruk. Lagret tolkades som ett mer grusinblandat skikt av raseringsmassorna 385 och var mot botten tämligen stenbemängt.	x6580938,02 y1630680,66	norra delen

429	Stenkonstruktion?	Rasering, uppfattades först som konstruktion men är möjligen rest av dylik. 0,6x0,4 m st (ö-v), och 0,1 m h. Bestod av marksten med fynd av en bit puts och inslag av tegelkross. Belägen i 427.	x6580940,66 y1630681,95	norra delen
474	Lager	Ev. rest av vegetationslagret AL384, ca 0,12–0,15 m tj. Lagret var svart, omöjligt att ta upp i block, fuktigt och grusigt med inslag av lera och sand. I lagret påträffades porslin, glas, tegel, obrända ben och keramik. Lagret låg mot stenkonstruktionens (gatans) södra begränsning.	x6580932,45 y1630680,48	mellersta delen
478	Lager	Utgjörningslager över stenläggningen (797). Ca 0,12–0,15 m tj, bestående av homogen, brun, fuktig lera. I lagret fanns en ojämn och blygsam fördelning av tegel, keramik och glas. Lagret låg upp emot lager 389 (lerlager).	x6580933,79 y1630680,51	mellersta delen
480	Lager	Vegetationslager, fyndförande, samma som 384, jfr lager 384	x6580931,49 y1630680,92	södra delen
797	Stenkonstruktion	Gata, entréväg till Skansen. >11 m l och 5 m br. Utgjordes av en plan stenläggning av 0,2–0,4 m st skarpkantade huggna/sprängda markstenar, lagda i två skikt. Begränsades längs långsidorna av 390 och 836.	x6580935,09 y1630680,56	mellersta delen
825	Lager	Raseringslager. Ett heterogent, brunt, fuktigt och siltigt lager som inte var möjligt att ta upp i block, med inslag av tegelkross, djurben och blygsamt med kalkbruk. Lagret var mer kompakt än överlagrande 480, och kan eventuellt ha varit en trampyta.	x6580931,85 y1630681,16	södra delen
827	Lager	Inga uppgifter - ofullständigt dokumenterat	x6580938,62 y1630680,26	norra delen

836	Stenkonstruktion	Stenrad/syll och sydlig begränsning av stenläggningen 797. Konstruktionen bestod av 0,1–0,5 m st stenar och var betydligt mer enradig till karaktären än den motsvarande raden 390 i norr. Konstruktionen var lagd i en lätt konvex riktning tvärs över ön och kunde följas på en sträcka av ca 11 m	x6580932,42 y1630682,16	mellersta delen
1121	Lager	Sättsandslager, ca 0,2 m tj. Heterogent, gult, fuktigt och sönderfallande sandlager. Lagret tolkades som sättsandslager för den ovanliggande stenläggningen 797.	x6580936,17 y1630680,74	mellersta delen
1123	Lager	Fyllnadslager, ca 0,25–0,3 m tj. Omrört och mycket luckert kulturlager. Den porösa strukturen bedömdes som en rest av snabb påfyllning i bastionen efter utställningens stängning. I lagret påträffades kritpipsskaft, rörhandtag till trefotsgryta och rester av byggnadsmaterial (tegel) med spår av puts, slipad kalksten, puts och gult tegel.	x6580925,93 y1680683,42	södra delen
1127	Lager	Område med tegel och sot, ca 0,05 m tj. Rester av en utrasad spis/eldstad? Bestod av ett heterogent, brunt fragmenterat, torrt och sandigt lager med rikligt med puts, bruk och sot. I lagret låg ett flertal eldpåverkade och sotfärgade stenar samt tegelstenar.	x6580940,54 y1630680,33	norra delen
1333	Lager	Sotlager, ca 0,05–0,1 m tj, tillhörigt ev. spismursrest (1127). Heterogent, svart, fragmentariskt, torrt sandlager med inslag av tegelkross, bruk och puts, samt rikligt med sot.	x6580940,20 y1630680,34	norra delen
1334	Lager	Golvlager. Ett heterogent, brunt, lättdelat, fuktigt lerlager utan horisonter med inslag av tegelkross, troligen infiltration ovanifrån. Lagret var kompakt och föreföll nedtrampat. Ovanliggande raseringslager 1333 vilade på 1334. Lager 1334 tolkas som ursprunglig golvnivå/anläggningsnivå inne i ”Helgeandshuset”.	x6580939,89 y1630680,21	norra delen

Teckenförklaring

384=480 - vegetationslager

474 - rest av 384/480?

385,825,1123 - rasmassor (fyndförande)

389,478 - lerlager/trampyta

390, 797, 836 - entréväg med kanter

1121 - sättandslager

429 - stenkonstruktion, rest av

427 - rasmassor med grus, undre skikt av 385

827 - trampyta?

1127 - spisrest?

1333 - brand- och sotskikt

1334 - golvytta 1897 (helgeandshuset)

Bilaga 2. Till Historiska museet accederade fynd

SHM inventariernr 34 848. Up, Stockholm, Djurgården, Framnäs, Gamla Stockholm (FID = sökbar identitet i museets databas).

FID	Sakord, Typ	Material	Antal
855487	Puts	kalkbruk	3
855489	Puts	kalkbruk	1
855505	Puts	kalkbruk	10
855508	Bränd lera		1
855512	Skiffer		3
855520	Byggnads- detalj	kalksten	3
855521	Byggnads- detalj	kalksten	3
855522	Bladkakel	Glaserad keramik/ kakel	1
855523	Marmor	marmor	1
855524	Taktegel	tegel	1
855525	Taktegel	tegel	1
855529	Keramik	fajans	1
855551	Byggnads- del	cement	1
855552	Byggnads- del	tegel	1
855553	Byggnads- del	tegel	2

855554	Cementfog	cement	1
855558	Betongtegel	betongtegel	1
855579	Tegelsten	tegel	1
855590	Tegelsten	tegel	3
855598	Byggnads- delar	slipad kalksten	4
855621	Byggnads- del	skiffer	4
855623	Byggnads- del	skiffer	1
855626	Byggnadsd- el	tegel	1
855800	Fajans		1
855806	Keramik Westerwald	Stengods	1
855812	Keramik	Fajans	1
855813	Keramik	Porslin	1
855817	Puts	Kalkbruk	1
855823	Kakel Bladkakel	Fajans	1
855824	porslin	porslin	3
780127	flaska	stengods	1
780128	kärl	keramik	1
780132	kritpipa	keramik	1
855827	glas butelj	glas	1